

Черкас Б. В.

СЛУЖИВІ ТАТАРИ В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО XV–XVI СТОЛІТЬ

Протягом тисячоліть господарем українських степів залишався кочівник. Здатність орд до швидкого пересування та їх високі мобілізаційні можливості зводили періодично нанівець будь-які спроби держав, що виникли на базисі осілих цивілізацій, колонізувати Причорноморський Степ. Яскравим прикладом є завойовницькі війни монголів і утворення Золотої Орди.

Проте намагання контролювати цей ареал земель, через який проходив відрізок Великого Шовкового шляху, змушував східноєвропейські країни шукати засоби сталого утримання степових територій та забезпечувати їх безпеку від ординців. Протягом XIV ст. більшість українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Ця держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо.

Однією з родзинок України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської та Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, яким протягом століть текли товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Одна з частин цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, передусім до Кафи. Саме з цього міста товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна пливли вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібей, Білгород-Дністровський та ін. Відповідно Велике князівство Литовське, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут шлях розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, користуючись складським правом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту¹. Про рівень сухопутної торгівлі можна дізнатися від Михалона Литвина (а він створив свій трактат тоді, коли відбувалися зміни торгових шляхів та їх насиченість), який зазначав, що купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні через українські землі з цих караванів мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ані московські, ані татарські, ані турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, окрім різних плодів і фруктів, меда,

м'яса, риби, можна було знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболя та інші хутра, пряности².

Як вже зазначалося, захопити степові й лісостепові землі було замало, їх ще потрібно було утримати. Татарська тамга на київських монетах, „срібло на татар”, згадане в подільських актах, все це недвозначно вказує на періодичну появу якогось кочового правителя достатньо сильного аби диктувати свої умови литовським князям. Це у свою чергу спонукало литовців до пошуку сили, здатної протистояти кочовикам. При розв'язанні цієї проблеми Литва вдалася до досвіду свого попередника – Київської Русі, яка з успіхом довгий час використовувала проти половців їх побратимів, відомих з літописних згадок під ім'ям чорних клобуків.

Служилих татар у Великому князівстві Литовському джерела фіксують з кінця XIV ст., хоча, як справедливо зауважив М. Грушевський, оселення татар мало розпочатися ще за часи правління Ольгерда Гедиміновича, а Вітовт тільки продовжив і розвинув цей процес³. Саме литовські служиві татари у наступні століття і у досліджуваній період становили частину ополчення литовських земель. Згідно з описом литовського війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коня⁴. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення з боку степу, литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, 1533 року, оголошуючи мобілізацію по всій державі через небезпечні рухи чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав „маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому...“, аби вони „були б ... усі наготові“⁵. Хоча, як зазначив Є. Охмянський, невідомо, чи брали литовські татари безпосередньо участь у боях проти нападників на українських землях⁶.

Окрім участі у воєнних походах, з числа цих служивих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу Великого князівства Литовського. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, які посилалися до Криму. Причому, ці професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман⁷, який на початок 30-х років уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 20–30 роках його місце займав Кузулман-молодий⁸. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. 1508 року вище згаданого Кузулмана захопили в полон астраханці і „в Азові продали“⁹. Інший литовський толмач Ромодан 1518 року взагалі загинув¹⁰. Що ж до служилих татар на території саме українських земель, то тут дане питання набуває більш складного характеру. На Київщині татари, які визнали владу великого князя, відомі з 1397 р., коли Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі¹¹. Пізніше князі Олелько Володимирович і Семен Олелькович селили на Київщині татар, які, на думку Є Охмянського, мали відбувати як військову, так і посольську та кур'єрську служби¹². Під 1494 р. частина цих татар згадується як есачні люди, що мешкають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок¹³. Причому, ця татарська колонія виявилася доволі життєздатною. Її представники Шашко і Бедей (чи Бебей) фігурують під 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича вони були звільнені від повинностей на замок і привернуті безпосередньо під старосту¹⁴. В описі Мозиря зазначено село Міхновичі татарки Кодише-

вич, де нараховувалося 10 димів. Виходячи зі змісту джерела, село існувало вже здавна („пам'яті немає”)¹⁵. Можливо, тут йдеться не про чисто татарське поселення, а про населений пункт, який належав татарському роду. Однак навіть у такому випадку Міхновичі мали бути хоча б частково населеними татарами.

Хоча Кримський ханат і займав загалом ворожу позицію стосовно Литви, це давало і зворотний ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність литовських татар. Так, один із братів Менглі-Гірея І Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки у 1493 р. А під 1519 р. у королівському листі згадано „Аздмірова (читай Ізтемірова. – *Авт.*) сина Канівського”¹⁶, з чого можна зробити припущення щодо існування у Каневі татарської колонії. 1507 року до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгімья. Причому, місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева¹⁷.

У 1528–1529 рр. у районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харчі та одяг¹⁸. Цікавий випадок стався 1531 року, коли до Великого князівства Литовського прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині було проголошено персонами нон-грата, а держава, з урядом якої вони мали вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві¹⁹.

Напевно, подібно до литовських, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджується джерелами. Щоправда, йдеться не про господарських, а приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540–1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисовому Бару. На Волині ж ці „люди татарського народу”, як їх названо у люстрації Барського староства²⁰, мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами власниці Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишилися у князя²¹. М. Грушевський, виходячи з того, що володіння Корецьких Межирицьк і Корецьк знаходилися поблизу Острога, відносив черемисів до однієї категорії з татарами острозькими, Вітовтовими колоністами²². Знаменно, що у 1574–1575 рр. згадуються надвірні татарські хоругви Корецьких і Острозьких²³. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які проводили їхні сюзерени.

Слід відзначити, що у досліджуваній період литовський уряд для захисту своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханата намагався використовувати інші татарські орди, які, навідуючись у Дніпровсько-Донські степи, відрізали кримцям шлях на північ. Якщо прихід ногаїв і заволзців у 1516 і 1518 рр.²⁴ на територію Кримської держави мав характер самостійних, не пов'язаних з Великим князівством Литовським акцій, то під час розгрому улусів кримців 1523 року між керівниками цих орд і Сигізмундом І вже зав'язується листування, спрямоване на створення антикримського союзу і звільнення Ших-Ахмата. Похід же заволзців за Ших-Ахматом 1527 р. і антикримські акції останнього у 1529 р. були повністю організовані й скеровані Вільном²⁵.

Не можна обминути увагою і такий факт, як спільні військові заходи Литовської і Кримської держав, оскільки в той час агресія з півдня перенаправлялася в інший бік – на Москву. У 1513–1515 рр. відбулися два походи литовсько-кримських військ на Велике князівство Московське²⁶. Успіх цих військових акцій призвів до того, що наприкінці весни 1515 р. царевич Алік-Гірей намагався організувати третю спробу²⁷. Маючи 2000 вояків, він вимагав від київського воєводи участі в поході на північ. Причому, як повідомляли самі татари московському послу І. Мамонову, цей царевич разом з Алік-Гіреєм мешкав на українських землях Великого князівства Литовського на прохання литовських воєвод, які непокоїлися, що московські війська можуть зробити вторгнення у відповідь на минулорічні напади на Сіверщину²⁸. Проте Черкаському наміснику О. Дашковичу вдалося перевести татар під Мстиславль, звідки вони робили напади на Смоленщину²⁹. 1521 року відбувся черговий спільний похід військ Литовської та Кримської держав на Москву³⁰.

Щоправда, історії також відомий випадок спільних дій українців і татар не на державному, а на місцевому, неофіційному рівні. Такий факт зафіксований Сигізмундом Герберштейном під 1526 р., коли Остафій Дашкович „провів у Московію деяких татар, одягнутих у литовський одяг...”. Татари, набравши полон, відступили до Великого князівства Литовського, переслідуючи московськими вояками. Коли останні „поверталися... зі здобиччю, Остафій, (вийшовши) із засідки, оточив їх і перебив усіх до одного”³¹. Мабуть саме ці татари цікавили угорців під час їхніх прохань до польсько-литовської сторони щодо допомоги проти турків у 20-х рр. XVI ст. Так у листопаді 1527 р. угорський посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про надіслання додатково п’яти-сот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О. Дашковичем³². У травні 1528 р. французький і угорський посланики просили князя К. Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін, очолюваний тим же О. Дашковичем³³.

Таким чином можемо констатувати, що довгий час служиві й союзні татари були тією силою, яка відіграла одну з ключових ролей у справі оборони Великого князівства Литовського від степових Орд.

¹ Більш докладно про функціонування торгових шляхів див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 3-108; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 98–113.

² Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 100.

³ Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII). – К., 1894. – С. 28.

⁴ Саганович Г. М. Войска Вялікага княства Літоўскага у XVI–XVII ст. – Мінск, 1994. – С. 64.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 219–219 зв.

⁶ Ochmanski J. Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV–XVI w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Т. V. – 1960. – S. 383.

⁷ Lietuvos Metrika. Uzrasymu kniga 8 (1466–1514). – Vilnius, 1995. – P. 123; ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 696.

⁸ ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 184 зв., 186, 187 зв.

⁹ Lietuvos Metrika. Kn. 8. – P. 123.

¹⁰ ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 728.

¹¹ Сафаргалиев М. Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178.

¹² Ochmanski J. Op. cit. – S. 383.

- ¹³ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 66.
- ¹⁴ Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 92.
- ¹⁵ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 616, 646.
- ¹⁶ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 161.
- ¹⁷ Lietuvos Metrika. Кн. 8. – Р. 78.
- ¹⁸ Черкас Б. В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 107–109.
- ¹⁹ ЦДІАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 232, 261.
- ²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 133.
- ²¹ Грушевский М. Барское староство... – С. 88.
- ²² Там само. – С. 89.
- ²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 113.
- ²⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турциею. – Т. II. // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1895. – Т. 95. – С. 443, 365; ЦДІАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 728.
- ²⁵ Черкас Б. В. Політична криза... – С. 106.
- ²⁶ Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
- ²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 118.
- ²⁸ Памятники... Т. 95. – С. 272.
- ²⁹ Там само. Т. 95. – С. 272.
- ³⁰ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 174.
- ³¹ Там само. – С. 185.
- ³² Boras Zygmunt. Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991. – S. 30–31.
- ³³ Ibid. – S. 14.